

Σπύρος Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Ο Karl Eduard Zachariä von Lingenthal, η Αθήνα, η κοινωνία της και το Πανεπιστήμιο Αθηνών¹

Ο Karl Eduard Zachariä von Lingenthal, ο κορυφαίος γερμανός ιστορικός του δικαίου που συνέβαλε κατά τον 19ο αιώνα περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον, μετά από έρευνα των ευρωπαϊκών βιβλιοθηκών, στην έκδοση των βυζαντινών δικαϊκών πηγών, σε δύο του βιβλία παρέχει πολλά στοιχεία από την πολιτισμική ζωή της Αθήνας και από τη λειτουργία του Πανεπιστημίου Αθηνών, ειδικότερα δε της Νομικής του Σχολής, κατά τον προπερασμένο αιώνα.

Προεισαγωγικά, λίγα βιογραφικά στοιχεία γι' αυτόν.² Ήταν γόνος οικογένειας νομικών από τέσσερις γενιές, γιος του εξίσου γνωστού, ίσως και περισσότερο στον χώρο του δημόσιου δικαίου, Karl Salomo Zachariä. Μετά από σπουδές στα πανεπιστήμια της Λειψίας, της Χαϊδελβέργης και του Βερολίνου, τη μελέτη χειρογράφων σε αγγλικές βιβλιοθήκες και το μεγάλο του ταξίδι, για το οποίο θα γίνει λόγος στη συνέχεια, εξελέγη καθηγητής στη Χαϊδελβέργη. Σύντομα όμως παραιτήθηκε, προτιμώντας να αφοσιωθεί στην ελεύθερη έρευνα. Αποτραβήχτηκε λοιπόν στο μεγάλο αγρόκτημα Großkmelen, στα σύνορα Πρωσίας και Σαξωνίας, όπου πέρασε 50 περίπου χρόνια της ζωής του, αφιερωμένος στις πηγές του βυζαντινού δικαίου, στη γεωργική οικονομία, αλλά και στην πολιτική. Από το τοπικό κοινοβούλιο το 1850 δεν άργησε να φθάσει στην πρωσική βουλή, όπου επί τρεις βουλευτι-

1. Προδημοσίευση από τον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Γιάννη Καράκωστα.

2. Βλ. προχείρως Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Τσαχαρία φον Λίνγκενταλ Καρλ Έντουαρντ», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* τ. 9 β (1988) 207-208.

κές περιόδους, μέχρι το 1870, ανήκε στην ομάδα του Μπίσμαρκ. Αξιόλογες ήταν οι επιδόσεις του και ως *pater familias*, γιατί απέκτησε δέκα παιδιά, έξι αγόρια και τέσσερα κορίτσια.

Ο Zachariä von Lingenthal, που ήταν γνήσιος φίλος της χώρας μας, επισκέφθηκε δύο φορές την Ελλάδα· για πρώτη φορά την άνοιξη του 1838 στο πλαίσιο μίας περιόδου που είχε ως σκοπό τη μελέτη νομικών χειρογράφων στις βιβλιοθήκες του ευρύτερου μεσογειακού χώρου. Το πρώτο εκείνο ταξίδι ήταν στην ουσία εκπαιδευτικό και είχε ως σκοπό τη γνωριμία με τις περιοχές που περιέκλειαν τα σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ιδίως κατά τη μέση περίοδο, και την αναδίφηση στις βιβλιοθήκες για την ανακάλυψη χειρογράφων που θα του εξασφάλιζαν την άμεση προσέγγιση των πηγών. Τις εντυπώσεις του από αυτό το ταξίδι αποτύπωσε σε ένα βιβλίο υπό τον τίτλο «Ταξίδι στην Ανατολή κατά τα έτη 1837 και 1838»³, τίτλο δικαιολογημένο από το ότι η πορεία του ξεπέρασε τα ούτως ή άλλως στενά όρια της τότε ελληνικής επικράτειας, γιατί με αφετηρία τη Βιέννη, και περνώντας από Βενετία, Φλωρεντία, Ρώμη, Νεάπολη, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Άγιον Όρος και Κωνσταντινούπολη, κατέληξε στην Τραπεζούντα.

Ο Zachariä (την εποχή εκείνη δεν έφερε ακόμα τίτλο ευγενείας) επιβιβάστηκε στο λιμάνι της La Palette στη Μάλτα το απόγευμα της 29ης Μαρτίου 1838 σε ένα γαλλικό ατμόπλοιο, το οποίο ύστερα από δύο ημέρες έπιασε στη Σύρο. Από εκεί με άλλο πλοίο έφθασε στον Πειραιά. Μία άμαξα τον ανέβασε στην Αθήνα, η οποία από τον Σεπτέμβριο του 1834 ήταν η πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους.

Στην Αθήνα έμεινε σχεδόν τρεις εβδομάδες. Στις πρώτες ημέρες της παραμονής του προσπάθησε να σχηματίσει μία κατά το δυνατόν σαφή εικόνα της νέας Αθήνας για να τη συγκρίνει, όπως γράφει, με εκείνη της αρχαίας πόλης που του είχε εντυπωθεί κατά τη διάρκεια των σπουδών του. Διαπίστωσε λοιπόν ότι παντού εμφανιζόταν το παλιό και το νέο, ανατολίτικη και ευρωπαϊκή κίνηση σε αδιάκοπη εναλλαγή, δίπλα η μία στην άλλη χωρίς όμως ανάμειξη μεταξύ τους. Και αυτό ακριβώς το χάος από διαφορετικά ήθη και έθιμα, το μπερδεμα των αντιθέσεων δυσχέραινε σημαντικά τον σχηματισμό σαφούς αντίληψης των σχέσεων όχι μόνο στον ξένο παρατηρητή, αλλά και στους ίδιους τους διοικούντες και τους διοικουμένους.

Όπως γράφει στο βιβλίο του ο Zachariä, αιτία του ταξιδιού του ήταν η μεγάλη του αγάπη για κάθε τι το ελληνικό και η επιθυμία του να γνωρίσει στις βιβλιοθήκες των ευρωπαϊκών πρωτευουσών, όπως εκτέθηκε ήδη πιο πάνω, τους χειρόγραφους θησαυρούς του βυζαντινού δικαίου.

Ως προς αυτό δεν είχε, δυστυχώς, η Αθήνα να του προσφέρει πολλά.

3. DR. E. ZACHARIÄ'S, *Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838*, Heidelberg 1840 (ανατύπωση Frankfurt am Main 1985).

δημόσια πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη, σημειώνει, στεγαζόταν προσωρινά σε μία παλιά εκκλησία, μέχρις ότου υλοποιηθούν τα σχέδια της ανέγερσης δικού κτιρίου.⁴ Η βιβλιοθήκη βρισκόταν τότε στο στάδιο της συγκρότησης, αλλά, όπως παρατηρεί ο Zachariä τα μέσα για τη δημιουργία της ήταν ενιχρά, γι' αυτό και το περιεχόμενό της προερχόταν από δωρεές και όχι από αγορά. Έτσι εξηγείται και η μονόπλευρή της σύνθεση, ότι δηλαδή πελάμβανε σχεδόν αποκλειστικά κλασική φιλολογία. Από χειρόγραφα διαπίστωσε κατά την επίσκεψή του ότι υπήρχαν τριάντα, χρονολογούμενα από τον 11ο έως τον 17ο αιώνα. Όλα προέρχονταν, σχεδόν εξ ολοκλήρου, από δύο μοναστήρια, ένα στην Άνδρο (τη Μονή της Αχράντου) και ένα άλλο στη Σαλαμίνα (τη Μονή της Φανερωμένης), των οποίων οι μοναχοί τα δώρισαν στη βιβλιοθήκη. Φυσικά, το περιεχόμενο των χειρογράφων ήταν κατά κύριο λόγο θρησκευτικό, δηλαδή μέρη της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, συναξάρια, ομιλίες Ιωάννου του Χρυσοστόμου και βίοι αγίων, τίποτε όμως νομικό ή σχετικό με την κλασική γραμματεία, με εξαίρεση ένα χειρόγραφο με μία νεότερη συγγραφή περί της αριστοτελικής φιλοσοφίας.

Με το ενδιαφέρον του πάντοτε στραμμένο στις βιβλιοθήκες συνεχίζει ο Zachariä: Εκτός από την πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη ελάχιστα βοηθήματα προσφέρει η Αθήνα στον ερευνητή για τις μελέτες του. Οι ιδιωτικές βιβλιοθήκες περιέχουν μόνον ό,τι είναι απαραίτητο για οικιακή χρήση. Τα ράφια των τριών βιβλιοπωλείων που επί του παρόντος λειτουργούν στην Αθήνα έχουν πολύ φτωχικό περιεχόμενο. Τουλάχιστον όμως παρέχουν τη δυνατότητα να παραγγείλει κανείς βιβλία στη Γαλλία και στη Γερμανία χωρίς μεγάλο κόπο.

Στις 14/26 Απριλίου 1837 υπέγραψε ο Όθων το ιδρυτικό Διάταγμα του Οθωνείου Πανεπιστημίου και τον κανονισμό του („Von der Errichtung der Universität“) που συνυπέγραψε ο καθηγητής Ignaz Ritter von Rudhart ως ασκών καθήκοντα πρωθυπουργού.⁵ Αναφέρεται συνήθως στην Ελλάδα ως ημερομηνία υπογραφής η 22α Απριλίου/4η Μαΐου, που αποτελεί όμως την αναγγελία της υπογραφής από τον Γραμματέα της Επικρατείας επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Αναστάσιο Πολυζωΐδη.

4. Ο ναΐσκος του αγίου Ελευθερίου, παραπλεύρως του σημερινού καθεδρικού ναού, χρησιμοποιήθηκε από το 1841 ως εθνική βιβλιοθήκη, στην πραγματικότητα όμως ως αποθήκη βιβλίων, τα οποία μεταφέρθηκαν το 1863 στο κτίριο του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου παρέμειναν μέχρι την ανέγερση της Βασιάνειου Εθνικής Βιβλιοθήκης (Σπ. Β. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος 1828-1964*, τ. Α', Αθήνα 1966, σ. 185 και 289).

5. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Υπουργείον Παιδείας, Φάκελος 1/1837, L. 34 και 35. Πρβλ. K. KOTSOWILIS, *Die griechische Kirche in München als Gotteshaus zum Erlöser. Gemeinde der Hellenen und Mittelpunkt des Bayerischen Philhellenismus*, München 1998, σ. 146.

η ίδρυση είχε προηγηθεί κατά μία εβδομάδα.⁶ Ως ημέρα έναρξης των μαθημάτων ορίστηκε, ως γνωστόν, η 3η/15η Μαΐου 1837. Με την ίδρυση του Πανεπιστημίου διορίστηκαν στις τέσσερις Σχολές του 33 καθηγητές. Οι τέσσερις αυτές Σχολές ήταν η Θεολογική, η Δικαστική, όπως ονομάστηκε τότε η Νομική, η Ιατρική και η Φιλοσοφική, στην οποία υπάγονταν και οι σήμερα αποκαλούμενες Θετικές Επιστήμες, ως μέρος του ευρύτερου τομέα της φιλοσοφίας. Μεταξύ των πρώτων διορισθέντων ήταν και ο πρώτος πρύτανης Κωνσταντίνος Σχινάς, γαμπρός του ιδρυτή της ιστορικής σχολής του δικαίου Friedrich Karl von Savigny.

Είναι αυτονόητο ότι η δομή του νεαρού Πανεπιστημίου που δεν είχε ακόμη συμπληρώσει ένα χρόνο λειτουργίας ενδιέφερε ζωηρά τον γερμανό επισκέπτη. Έτσι του αφιέρωσε πολλές σελίδες από το βιβλίο του. «Στο Πανεπιστήμιο που μόλις τώρα ξεκινά παραχωρήθηκε ένα κτίριο στη βορεινή πλευρά της Ακροπόλεως, όπου γίνονται οι δημόσιες παραδόσεις. Ο αριθμός των φοιτώντων είναι επί του παρόντος μικρός, παρά το ότι οι Έλληνες διακατέχονται γενικώς από εξαιρετική δίψα για μάθηση. Από τα ελληνικά σχολεία λίγοι μόνο μέχρι τώρα έλαβαν απολυτήριο για το Πανεπιστήμιο. Μεγάλο μέρος όσων είχαν τις προϋποθέσεις για ανώτερες σπουδές φοιτά σε γερμανικά ή γαλλικά πανεπιστήμια. Ως εκ τούτου οι κανονικώς εγγεγραμμένοι φοιτητές στην Αθήνα είναι λίγοι, από δε τους ακροατές που παρακολουθούν τις παραδόσεις οι μισοί περίπου είναι άνθρωποι που έχουν στον καθημερινό βίο τους ορισμένη απασχόληση και, κατά συνέπεια, λίγες ώρες μπορούν να διαθέσουν καθημερινώς για την περαιτέρω μόρφωσή τους. Αλλά και οι καθηγητές του Πανεπιστημίου, και αυτοί επίσης δεν έχουν ως μοναδική απασχόληση τη διδασκαλία: Πολλοί είναι συγχρόνως διορισμένοι ως κληρικοί, δικαστές, δημόσιοι υπάλληλοι σε υπουργεία ή εκπαιδευτικοί σε γυμνάσια».

Κατά τις εργασίες που προηγήθηκαν της ίδρυσης του Πανεπιστημίου αντιμετώπισαν τα αρμόδια όργανα, όπως ήταν φυσικό, το ζήτημα, ποιο από τα δύο ευρωπαϊκά συστήματα, το γαλλικό δηλαδή ή το γερμανικό, θα ακολουθούσαν στη δομή του. Ήταν σχεδόν αναμενόμενο ότι θα επελέγετο το γερμανικό σύστημα, ως γινόμενο πολλών παραγόντων: Κατά κύριο λόγο της καταγωγής του νομοθέτη, αλλά και των προσωπικών εμπειριών των περισσότερων διανοουμένων της εποχής εκείνης, που είχαν σπουδάσει σε γερμανικά πανεπιστήμια. Αυτό δεν το σχολιάζει ο Zachariä, ίσως επειδή το θεώρησε αυτονόητο, για τους λόγους που προανέφερα. Πάντως επισημαίνεται σχετικώς, ότι ο οργανισμός του Πανεπιστημίου να μεν ακολουθήσε ευρωπαϊκά πρότυπα, αλλά με πολύ ιδιότυπες ελληνικές αποκλίσεις.⁷

6. Βλ. K. KOTSOWILIS, *Die Griechenbegeisterung der Bayern unter König Otto I.*, München 2007, σ. 53 και σημ. 116 και ο ΙΑΙΟΣ, *Die griechische Kirche* κ.λπ. σ. 146.

7. H.-M. KIRCHNER, „Friedrich Thiersch und die Gründung der Otto-Universität“, στον

Κατά την επίσκεψή του στο Πανεπιστήμιο, αναζήτησε ο Zachariä το πρόγραμμα των παραδόσεων που θα άρχιζαν σε λίγες ημέρες και πα-
 αθέτει στο βιβλίο του αυτούσια, στα ελληνικά, την επικεφαλίδα: Πίναξ
 ὧν ἐν τῷ βασιλικῷ Ὅθωνείῳ Πανεπιστημίῳ κατὰ τὴν θερινὴν ἑξαμηνίαν
 ἀπὸ τῆς 11ης Ἀπριλίου 1838 μέχρι τῆς 15ης Ιουλίου παραδοθησομένων
 αἰθημάτων. Οι ημερομηνίες μαρτυρούν την προσκόλληση στη γερμανική
 κατανομή του ακαδημαϊκού έτους (Sommersemester). Μας πληροφορεί ότι
 η εντολή του πρύτανη είχε προταχθεί, ως πρόλογος, μικρή πραγματεία
 του σχολάρχη, του κοσμήτορα δηλαδή, κατά την τότε ορολογία, της Θεολο-
 γικής Σχολής, του αρχιμανδρίτη Μισαήλ Αποστολίδη, περί του Ιωάννου του
 Δαμασκηνού και των έργων του.

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι ο εν λόγω αρχιμανδρίτης, όντας εγκα-
 τεστημένος από το 1830 στο Μόναχο, ως διευθυντής του εκεί ελληνικού
 σχολείου, είχε αναλάβει να διδάξει στον Όθωνα ελληνικά, ύστερα από πα-
 ράκληση του πατέρα του βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου. Υπό την ιδιό-
 τητα αυτή συνόδευσε τον Όθωνα στην Ελλάδα, όπου, εκτός από τη σταδι-
 οδρομία του στο Πανεπιστήμιο, στο οποίο διετέλεσε δύο φορές πρύτανης,
 υπήρξε αρχιεπίσκοπος Πατρών και Ηλείας, στη συνέχεια δε μητροπολίτης
 Αθηνών (1862), αντίστοιχος του σημερινού αρχιεπισκόπου, για λίγους μή-
 νες μέχρι τον αιφνίδιο θάνατό του.⁸

Αλλ' ας επανέλθουμε στο πρόγραμμα σπουδών. Στον πίνακα, λοιπόν,
 παραδόσεων αναγράφονταν 36 μαθήματα που θα παραδίδονταν από 29
 καθηγητές. Ειδικότερα:

Α. Θεολογική Σχολή: 1. Ο σχολάρχης αρχιμανδρίτης Μισαήλ Αποστολί-
 δης, τακτικός καθηγητής της Θεολογίας, Συνέχεια της δογματικής.— 2. Κων-
 σταντίνος Κοντογόνης, έκτακτος καθηγητής της Θεολογίας, Εκκλησιαστική
 ιστορία (Δεύτερο μέρος), Ερμηνεία της Πρώτης επιστολής προς Τιμόθεον,
 Εβραϊκή γλώσσα.

Β. Δικαστική (Νομική) Σχολή: 1. Ο σχολάρχης Γεώργιος Α. Ράλλης, κα-
 θηγητής του εμπορικού δικαίου, Εμπορικό δίκαιο.— 2. Emil Herzog, έκτα-
 κτος καθηγητής του ρωμαϊκού δικαίου, Ερμηνεία αποσπασμάτων του Ουλ-
 πιανού.— 3. Γεώργιος Α. Μαυροκορδάτος, έκτακτος καθηγητής του γαλ-
 λικού δικαίου, Γαλλικό αστικό δίκαιο.— 4. Σπυρίδων Πήλικας, καθηγητής
 του ποινικού δικαίου, Ελληνικό ποινικό δίκαιο.— 5. Ιωάννης Σούτσος, κα-
 θηγητής της πολιτικής οικονομίας, Πολιτική οικονομία.— 6. Gottfried Feder,
 καθηγητής της πολιτικής δικονομίας, Πολιτική δικονομία.

A. PAPAGEORGIOU-VENETAS (επιμ.), *Das Ottonische Griechenland. Aspekte der Staatswerdung*, Αθήνα 2002, 179-188 (186 επ.).

8. Βλ. το λήμμα Μισαήλ (Αποστολίδης) στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* τ. 6 (1987) 202-203.

Το έργο των δύο πρώτων εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία του δικαίου. Ειδικότερα ο Γεώργιος Ράλλης, γόνος φαναριώτικης οικογένειας, συνέβαλε σημαντικά με το έργο του στην προσέγγιση των πηγών του βυζαντινού δικαίου. Πρώτα, σε συνεργασία με τον καθηγητή Μάρκο Ρενιέρη, μετέφρασε το 1838 στα ελληνικά το εγχειρίδιο ρωμαϊκού δικαίου του γνωστού γερμανού νομοδιδασκάλου Ferdinand Mackeldey, προσθέτοντας στις παραπομπές του Corpus iuris civilis τις αντιστοιχίες των Βασιλικών. Αργότερα, το 1852-1859, εξέδωσε μαζί με άλλον καθηγητή, τον Μιχαήλ Ποτλή, το εξάτομο «Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων», που ανατυπώνεται συνεχώς και εξακολουθεί να αποτελεί βασικό βοήθημα για τους ιστορικούς του δικαίου και τους κανονολόγους. Ο δεύτερος καθηγητής, ο Emil Herzog, που είχε έλθει στην Ελλάδα με την ακολουθία του Όθωνος υπήρξε συγγραφέας (1837) μιας μικρής πραγματείας, τυπωμένης στα ελληνικά στο Μόναχο, επί της «Εξαβίβλου» του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου,⁹ του πρώτου κατ' ουσίαν ελληνικού Αστικού Κώδικα.

Είναι άξιο παρατηρήσεως, ότι, σε αντίθεση προς άλλες Σχολές, στη Νομική δεν διορίστηκαν τακτικοί καθηγητές, αλλά μόνον έκτακτοι.

Γ. Ιατρική Σχολή: 1. Ο σχολάρχης Αναστάσιος Λευκίας, τακτικός καθηγητής της ιστορίας της Ιατρικής και της γενικής παθολογίας, Ιστορία της Ιατρικής.— 2. Ιωάννης Βούρος, τακτικός καθηγητής της ειδικής παθολογίας, Θεραπεία και κλινική, Ειδική νοσολογία. 3. Νικόλαος Κωστής, τακτικός καθηγητής της μαιευτικής και της φαρμακολογίας, Materia medica.— 4. Ιωάννης Λεβαδεύς, καθηγητής της διαιτολογίας, Ύγιεινολογία.— 5. Δημήτριος Μαυροκορδάτος, τακτικός καθηγητής της ανατομίας και φυσιολογίας, Συνέχεια της φυσιολογίας, Οστεολογία, Συνδεσμολογία.— 6. Ιωάννης Ολύμπιος, τακτικός καθηγητής της χειρουργικής, Συνέχεια της χειρουργικής.— 7. Αλέξιος Πάλης, καθηγητής της ιατροδικαστικής, Συνέχεια της ιατροδικαστικής και διατάξεις περί δημόσιας υγείας.— 8. Heinrich Treiber, καθηγητής της κλινικής χειρουργικής, Περί δηλητηριάσεων.

Δ. Φιλοσοφική Σχολή. 1. Ο σχολάρχης Νεόφυτος Βάμβας, τακτικός καθηγητής της φιλοσοφίας, Ηθική.— 2. Γεώργιος Βούρης, τακτικός καθηγητής των μαθηματικών και της φυσικής, Συνέχεια της φυσικής.— 3. Γεώργιος Γεννάδιος, τακτικός καθηγητής της ελληνικής φιλολογίας, Εγκυκλοπαιδεία των φιλολογικών επιστημών.— 4. Κυριάκος Δομνάνδος, τακτικός καθηγητής της φυσικής ιστορίας, Απαρχές της φυσικής ιστορίας.— 5. Johann Xaver Landerer, τακτικός καθηγητής της χημείας, Πειραματική χημεία.— 6. Κωνσταντίνος Νέγρης, τακτικός καθηγητής των μαθηματικών, Γεωμετρία (συνέχεια).— 7. Heinrich-Nikolaus Ulrichs, τακτικός καθηγητής της λατινικής

9. Αιμίλιος Χέρτσογ (Herzog), Πραγματεία περί τοῦ Προχείρου ἢ τῆς Ἑξαβίβλου Κωνσταντίνου τοῦ Ἀρμενοπούλου, Μόναχο 1837.

φιλολογίας, Ιστορία της ρωμαϊκής φιλολογίας, *De natura deorum* του Κικέρωνος, Catullus και Tibullus.— 8. Ludwig Roß, τακτικός καθηγητής της αρχαιολογίας, (δεν αναφέρεται ο τίτλος του μαθήματος).— 9. Κωνσταντίνος Σχινάς, τακτικός καθηγητής της ιστορίας, (επίσης δεν αναφέρεται ο τίτλος του μαθήματος).— 10. Karl-Nikolaus Fraas, έκτακτος καθηγητής της ιστορίας, Η χλωρίδα της Ελλάδος· εκδρομές.

Ε. Ιδιωτικοί διδάκτορες. Με αυτή την ιδιότητα αναγράφονται στο πρόγραμμα κάτοχοι διδακτορικού διπλώματος, οι οποίοι επωμίζονταν τις παραδόσεις των επαναληπτικών φροντιστηρίων και των γλωσσών. Στο συγκεκριμένο πρόγραμμα αναφέρονταν τρία ονόματα προσώπων που δίδασκαν στη Φιλοσοφική Σχολή. Ο (αγνώστου κύριου ονόματος) Βενθύλος θα ερμήνευε την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή και θα δίδασκε ακόμη μετρική. Ο S. Wilke, καθηγητής σε γυμνάσιο, θα δίδασκε λατινική φιλολογία, ειδικότερα Λίβιο, και ο Κ. Τισσαβάς θα έκανε φιλοσοφική εισαγωγή στη σπουδή της ελληνικής γλώσσας.

Σκόπιμο είναι να διευκρινιστεί στο σημείο αυτό, ότι το Βασιλικό Διάταγμα του Απριλίου 1837 προέβλεπε τρεις βαθμίδες καθηγητών: τακτικούς, εκτάκτους και επιτιμίους. Οι τελευταίοι αυτοί ήταν «ἐπὶ τιμῇ διοριζόμενοι, ἄνδρες διαπρέποντες κατὰ τὸν νοῦν καὶ παιδείαν, καὶ ἔχοντες τὴν ἱκανότητα καὶ τὴν προθυμίαν νὰ συντελέσωσι κατὰ μέρος διὰ τῆς συνεργείας των συγκοινωνοῦντες ἐλευθέρως μὲ τὸ πανεπιστήμιον». Ο προσωρινός κανονισμός του Πανεπιστημίου προέβλεπε στο άρθρο 10 τον θεσμό των υφηγητών, τους οποίους αποκαλούσε «ιδιαιτέρους διδασκάλους». Σε αυτούς χορηγούσε η Σχολή δικαίωμα διδασκαλίας με έγκριση της Γραμματείας της δημοσίου εκπαιδεύσεως, δηλαδή του Υπουργείου Παιδείας. Το Πανεπιστήμιο έσπευσε να κάμει χρήση αυτής της διάταξης το ακαδημαϊκό έτος 1838/1839, οπότε, στη Νομική τουλάχιστον Σχολή, διορίστηκαν δύο υφηγητές.

Από τους 29 αυτούς καθηγητές ή ιδιωτικούς διδάκτορες σχεδόν το ένα τρίτο ανήκε στη Φιλοσοφική Σχολή, η οποία, όπως αναφέρθηκε ήδη, κάλυπτε και τις φυσικές επιστήμες. Επίσης, επτά από τους καθηγητές ήταν Γερμανοί, κάτι που δεν διαφεύγει της προσοχής του Zachariä. Αυτοί όμως αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το Πανεπιστήμιο μετά την επανάσταση του 1843, οπότε απολύθηκαν από τη δημόσια υπηρεσία όλοι οι αλλοδαποί. Εξαίρεση ίσχυσε μόνο για τον Heinrich Treiber, επειδή είχε υπάρξει συμπολεμιστής του Καραϊσκάκη.

* * *

Ύστερα από 41 χρόνια, τους χειμερινούς μήνες του 1879-1880, ήλθε πάλι στην Ελλάδα ο Zachariä – von Lingenthal αυτή τη φορά, γιατί στο μεταξύ,

το 1842 ή το 1843, είχε απονεμηθεί ο τίτλος ευγενείας. Και αυτού του ταξιδιού οι εντυπώσεις είναι αποτυπωμένες σε ένα βιβλίο που επιγράφεται «Ein Winter in Griechenland, 1879-1880» (: Ένας χειμώνας στην Ελλάδα, 1879-1880). Στο εξώφυλλο δεν αναγράφεται το όνομα του συγγραφέα· έτσι το βιβλίο προκάλεσε πολλές συζητήσεις ως προς την πατρότητά του.

Αρκετά σημεία του κειμένου δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για το ότι ο συγγραφέας ανήκε στο γυναικείο φύλο. Συγκεκριμένα, στη σελίδα 8 του βιβλίου περιέχονται ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για την τεχνική του πλέξιματος των καλτσών στο χωριό Γαστούρι της Κέρκυρας. Σε άλλες σελίδες περιγράφονται οι – όχι και τόσο ιδεώδεις – συνθήκες που επικρατούσαν στις γυναικείες καμπίνες του πλοίου από την Κέρκυρα προς τον Ισθμό ή για τα υψηλής ποιότητας καλλυντικά που προσέφεραν στο λιμάνι της Ζακύνθου οι πλανόδιοι πωλητές στις επιβάτιδες, πολλές από τις οποίες είχαν γενναίες προμήθειες. Ιδιαίτερα τονίζεται από τη συγγραφέα, ότι παρά τις προτροπές δεν ακολούθησε το παράδειγμά τους. Σε άλλο πάλι μέρος του βιβλίου καταγράφει τη φιλική διαφωνία της με τις γυναίκες των Μεγάρων ως προς τον καλύτερο τρόπο πλυσίματος της μπουγάδας. Το σημείο όμως που δεν επιδέχεται καμία αμφισβήτηση υπάρχει στη σελίδα 78, όπου αναγράφεται η φράση «Εμείς οι αλλοδαπές» (wir Ausländerinnen).

Παρ' όλα αυτά στο αντίτυπο του βιβλίου που χρησιμοποίησα, το οποίο ανήκει στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη της Λειψίας (με αριθμό καταλόγου JD 5057), υπάρχει χειρόγραφη σημείωση, ότι συγγραφέας είναι ο Karl Eduard Zachariä von Lingenthal. Η σημείωση αυτή βρίσκει άμεση επιβεβαίωση στη μαρτυρία του βιογράφου του Zachariä, του γαμπρού του William Fischer, ο οποίος στα βιογραφικά στοιχεία του πεθερού του βεβαιώνει πως το βιβλίο αυτό γράφτηκε από εκείνον και εκδόθηκε ανωνύμως το 1881 στη Λειψία από τον οίκο Teubner.¹⁰

Πώς όμως ερμηνεύεται το, χωρίς αμφιβολία παράξενο, φαινόμενο να γράφει ο Zachariä χρησιμοποιώντας γραμματικούς τύπους γυναικείας ταυτότητας, αλλά και να υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες που, κατ' αρχήν τουλάχιστον, μόνο τις γυναίκες ενδιαφέρουν και μόνο σε αυτές είναι προσιτές. Η εξήγηση είναι, νομίζω, μάλλον απλή και συνάγεται χωρίς πολλή προσπάθεια από τις πληροφορίες που μας δίνει ο ίδιος βιογράφος του. Νά πώς είχαν τα πράγματα: Μετά από μία σοβαρή σωματική, αλλά κυρίως ψυχική ταλαιπωρία που τον είχε πολύ εξαντλήσει, συμβούλευσαν τον Zachariä να επιχειρήσει ένα μεγάλο ταξίδι για να συνέλθει και να ανακτήσει τις

10. WILLIAM FISCHER, „Zachariä von Lingenthal Lebensbeschreibung“, *Bursian* 99, 14-48 (33) που ανατυπώθηκε μαζί με πίνακα δημοσιευμάτων στη συλλογή μελετών του K. E. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*, τ. I, Leipzig 1973, σ. 3-50 (22).

ονάμεις του. Αιτία ήταν ο θάνατος ενός γιού του που σκοτώθηκε στον πόλεμο του 1870 και ο θάνατος της γυναίκας του το 1877. Όπως σημειώνει ο Fischer, κατά την επιλογή του τόπου υπερίσχυσε η Ελλάδα, η χώρα ηλαδή, στην οποία τον καλούσαν οι νεανικές του αναμνήσεις και με την οποία ήταν δεμένες οι σκέψεις και η ύπαρξή του, αφού είχε αναγάγει τη μελέτη της ιστορίας του δικαίου του λαού της σε αντικείμενο των ερευνών της ζωής του.¹¹ Αποφάσισε λοιπόν να έλθει στην Αθήνα με πλοίο μέσω Βεργέστης, για να περάσει εδώ ολόκληρο τον χειμώνα 1879-1880. Στο ταξίδι συνοδευόταν από δύο κόρες του. Είναι επομένως περισσότερο από πιθανό, ότι τόσο εξαιτίας της σωματικής εξάντλησής του όσο και της σχετικά προχωρημένης ηλικίας του (κατά τη διάρκεια του ταξιδιού συμπλήρωσε τα 67 του χρόνια), υπαγόρευε τις εντυπώσεις του σε κάποια από τις δύο θυγατέρες του που τον συνόδευαν. Οι σημειώσεις αυτές εμπλουτίστηκαν προφανώς από τη «γραφέα» με τις δικές τις εμπειρίες και διατυπώθηκαν – φυσικά – στο δικό της προσωπικό ύφος. Έτσι προέκυψε το κάπως αινιγματικό κείμενο που έχουμε μπροστά μας.

Ξαναγυρίζοντας στην Αθήνα 41 και πλέον χρόνια μετά την πρώτη του επίσκεψη, βρίσκει ο Zachariä το Πανεπιστήμιο αξιοπρεπώς στεγασμένο στις αίθουσες του σημερινού κεντρικού κτιρίου. Οι χώροι του επάνω ορόφου είχαν διατεθεί, όπως μας πληροφορεί, για την εγκατάσταση της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου που ήταν βεβαίως δημόσια.¹² Οι αίθουσες των παραδόσεων ήταν τέσσερις και αντιστοιχούσαν σε καθεμία από τις τέσσερις Σχολές. Ο συνηθισμένος σε άλλες συνθήκες διδασκαλίας ιστορικός του δικαίου δεν χάνει βέβαια την ευκαιρία να επισημάνει, πόσο ανεπαρκής ήταν αυτός ο αριθμός των αιθουσών και πόσο δυσμενείς οι επιπτώσεις του για την εκπαίδευση. Σύμφωνα με το πρόγραμμα του ακαδημαϊκού έτους 1879-1880 – γράφει – οι παραδόσεις της Νομικής Σχολής απασχολούν την οικεία αίθουσα επί εννέα περίπου ώρες την ημέρα. Το αποτέλεσμα είναι ότι δεν υπάρχουν διαθέσιμοι χώροι διδασκαλίας για περισσότερα μαθήματα, ιδίως μάλιστα υφηγητών, που η παραπάνω έλλειψη αποτελεί ανασχετικό παράγοντα για την αύξηση του αριθμού και αυτών. Μολονότι, όπως είδαμε, η Νομική Σχολή έσπευσε να προχωρήσει στην εφαρμογή της διάταξης σχετικά με τον διορισμό υφηγητών, φαίνεται ότι κατά την εκτίμηση του Zachariä ο αριθμός τους ήταν ανεπαρκής, λαμβανομένων υπόψη των αναγκών της Σχολής.

11. „Die Wahl fiel auf Griechenland, dorthin zog ihn die Erinnerung an seine Jugendzeit, sein ganzes Denken und Sein war bis in die innersten Fasern hinein mit dem Lande und Volke verwachsen, dessen Rechtsleben er zum Studium seines Lebens erkoren hatte“ (FISCHER, ό.π. σ. 33).

12. Βλ. και σημ. 3.

Τα βήματα του ηλικιωμένου επισκέπτη τον έφεραν – πού αλλού; – στην αίθουσα της Νομικής Σχολής. Τη βρήκε γεμάτη από αρκετές εκατοντάδες ακροατών. Καθόλου παράξενο, γιατί εκείνη την ημέρα είχε το εναρκτήριο μάθημά του ο νεοδιορισμένος καθηγητής του ρωμαϊκού δικαίου Αλκιβιάδης Κρασσάς. Θέμα του πρώτου μαθήματος ήταν η γενική επισκόπηση της εξέλιξης του ρωμαϊκού δικαίου από τους αρχαιότατους χρόνους μέχρι και τη βυζαντινή περίοδο. Επισημαίνοντας την οξύτητα των παρατηρήσεων του ομιλητή, υπογραμμίζει ο Zachariä τον ενθουσιασμό του ακροατηρίου που φαίνεται πως διέκοψε αρκετές φορές με χειροκροτήματα τον Κρασσά.

Στη συνέχεια παραθέτει ο γερμανός επισκέπτης μερικές στατιστικές πληροφορίες, προερχόμενες από τον λόγο που ο απερχόμενος πρύτανης Α. Αναγνωστάκης είχε εκφωνήσει τον Νοέμβριο 1878 και είχε μόλις τότε – δηλαδή τον Ιανουάριο 1880 – δημοσιευθεί. Σύμφωνα λοιπόν με αυτά τα στοιχεία, κατά το ακαδημαϊκό έτος 1877-1878 ο αριθμός των φοιτητών ανερχόταν σε 1.645 που κατανέμονταν κατά Σχολές ως εξής: 38 στη Θεολογική Σχολή, 684 στη Νομική, 608 στην Ιατρική, 270 στη Φιλοσοφική (που εξακολουθούσε να περιλαμβάνει και τις σημερινές θετικές επιστήμες, αλλά οργανωμένη σε δύο τμήματα, φιλολογικό και φυσικομαθηματικό), με προσθήκη 45 φοιτητών της Φαρμακευτικής. Στο μεταξύ, μέχρι δηλαδή τον χρόνο της επίσκεψής του, ο αριθμός αυτός είχε αυξηθεί σε 1.780. Μία αξιοπρόσεκτη λεπτομέρεια σχετικά με την προέλευση των φοιτητών: από τους 1.645 μόνον οι 1.192 προέρχονταν από τις περιοχές που περιέκλειαν τα σύνορα του ελληνικού κράτους, ενώ οι υπόλοιποι 453, δηλαδή πάνω από το ένα τέταρτο, από τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές χώρες. Όπως όμως προκύπτει από τα στοιχεία που παραθέτει ο Ιωάννης Καρακώστας στο βιβλίο του για την ιστορία της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών,¹³ το ποσοστό των τελευταίων ήταν πριν 30 χρόνια πολύ υψηλότερο και υπερέβαινε το 50%.

Το σώμα των διδασκόντων περιλάμβανε στη μεν Θεολογική Σχολή τέσσερις τακτικούς καθηγητές, έναν επιτίμιο και τρεις υφηγητές, στη Νομική Σχολή 11 τακτικούς, έναν επιτίμιο και επτά υφηγητές, στην Ιατρική Σχολή 18 τακτικούς, πέντε εκτάκτους και 13 υφηγητές και, τέλος, στη Φιλοσοφική Σχολή 21 τακτικούς, 2 εκτάκτους και επτά υφηγητές. Οι παραδόσεις κατανέμονταν κατά κλάδους ως εξής: 18 θεολογικές, 22 νομικές, 49 ιατρικές, 31 φιλολογικές, 14 φυσικών επιστημών και έξι μαθηματικές.

Στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του Zachariä von Lingenthal αναφέρονται μερικές λεπτομέρειες που παρουσιάζουν πολύ ενδιαφέρον. Το κονδύλιο για μισθούς διδακτικού προσωπικού ανερχόταν στον προϋπολογισμό του

13. Ι. Β. ΚΑΡΑΚΩΣΤΑΣ, *Ιστορία της Νομικής Σχολής Αθηνών*, Α'. Οθώνειο Πανεπιστήμιο (1837-1862), Αθήνα 2012, σ. 337.

ιδρύματος του 1880 στο ποσό των 295.800 δραχμών. Ειδικότερα ο μηνιαίος μισθός των τακτικών καθηγητών ήταν 350-450 δραχμές, των εκτάκτων 250 και των επιτιμίων, οι οποίοι κατά κανόνα κατείχαν και άλλη δημόσια θέση, 100. Για να παράσχω ένα μέτρο σύγκρισης σημειώνω, ότι το 1879-1880 η τιμή μιας οκάς ψωμιού κυμαινόταν μεταξύ 40 και 50 λεπτών και μιας οκάς λαδιού πρώτης ποιότητας μεταξύ 1,45 και 1,50 δραχμών.¹⁴ Για τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Πανεπιστημίου οι πληροφορίες είναι ότι ο μισθός των τακτικών καθηγητών είχε ως ανώτατο όριο τις 350 δραχμές, για τους εκτάκτους η αντιμισθία ανερχόταν στις 200-250 δραχμές και για τους επιτιμίους στις 100.¹⁵ Κατά το 1843 οι μισθοί αυτοί υπέστησαν σημαντική μείωση λόγω της οικονομικής δυσπραγίας της χώρας.

Για την κάλυψη των λειτουργικών δαπανών της βιβλιοθήκης, της πανεπιστημιακής κλινικής και της διοίκησης του Ιδρύματος είχε αναγραφεί στον προϋπολογισμό και το ποσό των 40.280 δραχμών. Ήδη από την εποχή εκείνη δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητη η περιουσία που είχε συγκεντρώσει το Πανεπιστήμιο από κληροδοτήματα και άλλες συναφείς αιτίες. Η περιουσία αυτή έφθανε τότε στο ποσό των τεσσάρων εκατομμυρίων δραχμών.

Μετά την παράθεση όσων στοιχείων έκρινε ότι παρουσίαζαν ενδιαφέρον, προχωρεί ο επισκέπτης στη διατύπωση ορισμένων παρατηρήσεων, που βασίζονταν σε συγκρίσεις ανάμεσα στα γερμανικά και στο ελληνικό πανεπιστήμιο. Η πρώτη σημαντική διαφορά που επισημαίνει αναφέρεται στη φοιτητική ζωή και κίνηση. Δεν θεωρώ καθόλου περίεργο ότι αυτό το σημείο τράβηξε την προσοχή του, γιατί είναι γνωστό πως την εποχή εκείνη και για πολλές δεκαετίες κατόπιν η γερμανική πανεπιστημιακή ζωή με τις φοιτητικές «ενώσεις» και τους εσωτερικούς – αυστηρούς και απαράβατους – κανονισμούς τους, με τις «ηρωικές» μονομαχίες των φοιτητών και τις εξίσου «ηρωικές» ολονύκτιες κρασο- ή ζυθοκατανύξεις στα διάφορα στέκια τους παρουσίαζε μοναδικότητα σε ολόκληρο τον κόσμο. Ήταν φυσικό λοιπόν να παραξενευτεί ο μεγάλος ιστορικός του δικαίου που οι έλληνες φοιτητές προτιμούσαν να περνούν τον ελεύθερο χρόνο τους στα καφενεία «πολιτικολογώντας».

Άλλο σημείο που εντυπωσίασε τον ξένο μας ήταν η παντελής έλλειψη υποχρέωσης των φοιτητών να καταβάλουν «δικαιώματα» ή «τέλη» λόγω

14. Βλ. Π. ΠΙΖΑΝΙΑΣ, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923). Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Αθήνα 1985, σ. 69 (πίνακας 3) και σημ. 149.

15. Οι μισθοί του διδακτικού προσωπικού του Πανεπιστημίου τόσο στα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυσή του όσο και κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα ήταν πολύ χαμηλοί συγκρινόμενοι προς τους μισθούς των υπαλλήλων διαφόρων βαθμίδων της Εθνικής Τράπεζας. Πρβλ. ΠΙΖΑΝΙΑΣ, *ό.π.* passim.

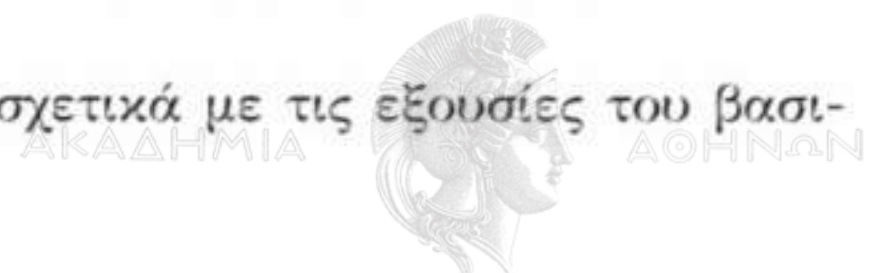
διδασκαλίας, κάτι που για τον γερμανό φοιτητή αποτελούσε αυτονόητη επιβάρυνση. Η απαλλαγή των ελλήνων συναδέλφων τους από αυτή την υποχρέωση οφειλόταν στο άρθρο 16 του Συντάγματος (του 1864) που όριζε ότι: «ή άνωτέρα εκπαίδευσις ένεργείται δαπάνη του Κράτους (...)».

Κατά την άποψη του Zachariä von Lingenthal, αυτή η διάταξη σήμαινε απλώς ότι η ίδρυση των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων και ο διορισμός των διδασκόντων σε αυτά γίνεται με τη φροντίδα και με δαπάνες του Κράτους, όχι όμως ότι αποκλείεται η απαίτηση κάποιων «ανταποδοτικών τελών» για την παροχή διδακτικών υπηρεσιών. Την ερμηνεία, κατά την οποία η ανώτατη παιδεία παρέχεται χωρίς αντάλλαγμα, χαρακτήρισε ως «περίεργη» με την παρατήρηση, ότι αν το Κράτος ήθελε να την εφαρμόσει με συνέπεια, θα έπρεπε να αποκρούει και οποιαδήποτε χαριστική πράξη, π.χ. κληροδοσίες, για σκοπούς πανεπιστημιακούς. Η ενδιαφέρουσα συνέχεια αυτής της επιχειρηματολογίας είναι ότι – πάντοτε κατά τη γνώμη του Zachariä – αυτό εμπόδιζε το Πανεπιστήμιο να προωθήσει τον εξαιρετικά χρήσιμο θεσμό της υφηγεσίας. Σε αυτά πρέπει να προστεθεί η έλλειψη αιθουσών (για την οποία έγινε ήδη λόγος), καθώς και ορισμένες περιοριστικές διατάξεις των πανεπιστημιακών νόμων, των οποίων η αναθεώρηση και ο ίδιος ο πρύτανης έκρινε ως επιβεβλημένη. Δεν διευκρινίζεται, αν η γνώμη του πρύτανη εκφράστηκε σε δημόσια ομιλία ή σε ιδιωτική συζήτηση με τον συγγραφέα.

Περαιτέρω στην ίδια μη ορθή τακτική αποδίδει ο Zachariä και την αδυναμία του Πανεπιστημίου να καταβάλει μεγαλύτερες αποδοχές στο προσωπικό του, με αποτέλεσμα να μην αρκούν οι καταβαλλόμενες για την αξιοπρεπή διαβίωση των πανεπιστημιακών δασκάλων στην Αθήνα, έτσι ώστε να είναι αυτοί υποχρεωμένοι να αφαιρούν χρόνο από τις πανεπιστημιακές τους απασχολήσεις και να τον διαθέτουν σε έργα κερδοφόρα. Αναφέρει μάλιστα ως παράδειγμα τους καθηγητές της Νομικής Σχολής που διατηρούν για τον σκοπό αυτό δικηγορικά γραφεία ή έχουν συγχρόνως και την ιδιότητα δικαστικού λειτουργού. Δυσκοლა μπορούμε να ισχυριστούμε εδώ, ότι οποιαδήποτε ομοιότητα με τυχόν ανάλογες ή παρεμφερείς σημερινές συνθήκες είναι «όλως συμπτωματική».

Σε ιδιαίτερο κεφάλαιο του βιβλίου παρουσιάζονται οι διατάξεις του Συντάγματος του 1864. Με αφετηρία τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ο (διαμαρτυρόμενος κατά το δόγμα) Zachariä von Lingenthal παρατηρεί ότι η επίσημη ελληνική Εκκλησία, που δεν χωρίστηκε από την Πολιτεία για πολιτικούς λόγους, είναι μεν ανεξάρτητη, παραμένει αναποσπάστως δογματικώς ενωμένη με την Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως, πράγμα που θα καθιστούσε εκ των προτέρων οποιαδήποτε μεταρρυθμιστική προσπάθεια αντισυνταγματική.

Στη συνέχεια αναλύει τις διατάξεις σχετικά με τις εξουσίες του βασι-

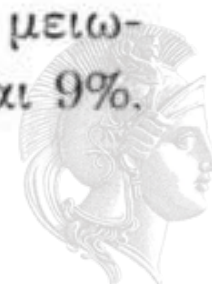
λώς, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στους περιορισμούς της. Θεωρεί ανακόλουθο ότι τα δικαστήρια εκδίδουν τις αποφάσεις τους «εν ονόματι του βασιλέως», ενώ όλες οι εξουσίες απορρέουν κατά το Σύνταγμα από τον λαό και ο βασιλιάς δεν αναφέρεται εκεί ως ο ύπατος φορέας της δικαστικής εξουσίας.

Ως προς το Κοινοβούλιο φρονεί ότι ο αριθμός των 150 βουλευτών είναι πολύ μεγάλος για ένα μικρό βασίλειο. Αναλύοντας τις αρμοδιότητες της Βουλής, επισημαίνει την έλλειψη πρόβλεψης για νομοθετική εξουσιοδότηση. Κάθε ψύχραιμος παρατηρητής, γράφει σχετικά με το κυβερνητικό έργο, ότι κάτω από την αποφασιστική επιρροή μιας εκλεγμένης συνέλευσης σε συνδυασμό με τις μεταβαλλόμενες μέσες σε αυτήν πλειοψηφίες, δεν μπορεί η κυβέρνηση να αναπτύξει εκτεταμένη δραστηριότητα. Στους τομείς λοιπόν της φορολογίας, της διαχείρισης της δημόσιας περιουσίας, της οδοποιίας και του στρατού έμεναν ακόμη να γίνουν πολλά.

Για τον προϋπολογισμό του 1880 που κατατέθηκε στη Βουλή σημειώνει ότι για όποιον δεν γνωρίζει επακριβώς τις σχετικές διατάξεις και τους συναφείς θεσμούς και δεν είναι κάπως εξοικειωμένος με τη χρησιμοποιούμενη ορολογία παραμένει – ο προϋπολογισμός – ένα ερμητικά κλειστό βιβλίο. Ως προς το περιεχόμενό του επισημαίνει την πρόβλεψη φόρου έγγειας ιδιοκτησίας σε πολύ περιορισμένη κλίμακα, δηλαδή μόνο για κήπους και αμπέλια, μάλιστα δε με βάση μόνο την επιφάνειά τους. Αντί του φόρου ακίνητης περιουσίας αναγράφονταν διάφορες εισφορές υπολογιζόμενες επί της απόδοσης της καλλιέργειας του εδάφους και της διατήρησης μικρών ή μεγάλων ζώων – μία μορφή φορολογίας που, κατά τον Zachariä, προκαλεί μεγαλύτερες επιφυλάξεις παρά αυτή καθ' εαυτήν η φορολόγηση του εδάφους.

Συνεχίζοντας τη μελέτη του προϋπολογισμού εκφράζει ο γερμανός επισκέπτης την απορία του για το πόσο χαμηλά είναι τα έσοδα από τη διαχείριση δασών και αλυκών. Τονίζει την εξαιρετικά μεγάλη ανάγκη ανάπτυξης της δασοπονίας στην Ελλάδα, που μαστίζεται από έλλειψη ξυλείας και άνθρακα, λαμβανομένης επιπλέον υπόψη και της συμβολής των δασών στην αποτροπή των καταστροφών που προκαλούν οι χείμαρροι από τις έντονες βροχοπτώσεις. Συγχρόνως όμως υπογραμμίζει ότι αν δεν μεταβληθεί η μέθοδος εκμετάλλευσης των βοσκοτόπων, αποκλείεται να ενισχυθεί η ανάπτυξη των δασών, επειδή για να μεγαλώσουν οι βοσκοί τα λιβάδια τους καίνε τις θαμνώδεις εκτάσεις. Χαρακτηριστικά σημειώνει ότι από την Αθήνα φαίνονται κάθε βράδυ οι φωτιές στα βουνά της Πελοποννήσου.

Διαπιστώνει στη συνέχεια ότι τα τοκοχρεωλύσια και η απόσβεση του δημόσιου χρέους απορροφούν σχεδόν το 1/12 του ετήσιου εθνικού εισοδήματος και παρατηρεί ότι αυτό το ποσοστό θα μπορούσε εύκολα να μειωθεί. Ανάμεσα στα δάνεια υπήρχαν κάποια με επιτόκιο 8% ακόμη και 9%.

η μετατροπή των οποίων δεν ήταν δύσκολο να επιτευχθεί. Κατά τα λοιπά αναγνωρίζει ότι, με εξαίρεση τα κονδύλια για την καταβολή συντάξεων, είναι προφανής η προσπάθεια της Διοίκησης για περιστολή των δημόσιων δαπανών. Ίσως, παρατηρεί, στον τομέα των στρατιωτικών δαπανών υπερέβη το προσήκον μέτρο, κάτι που η προσεγγίζουσα λύση του ανατολικού ζητήματος έκανε ιδιαίτερα αισθητό. Παρόλο όμως το πνεύμα οικονομίας που διακρίνει τον προϋπολογισμό, εμφάνιζε αυτός ένα έλλειμμα δέκα εκατομμυρίων δραχμών. Για την κάλυψή του είχε την πρόθεση η κυβέρνηση να αυξήσει ορισμένους δασμούς, κατεξοχήν τα έσοδα από τον καπνό. Αλλά και ακόμη ήθελαν εγκριθεί αυτές οι αυξήσεις, παρατηρεί ο γερμανός ιστορικός και πολιτικός, στηριζόμενος σε όσα ίσχυαν στις δυτικές χώρες, η Ελλάδα δεν θα έχει φθάσει στα όρια των φορολογικών της δυνατοτήτων. Έτσι, γράφει, αν μείνει μακριά από τα αμπέλια της η απειλή της φυλλοξήρας, ώστε να μην ανακοπεί η αυξανόμενη τόσο επικερδής εξαγωγή σταφίδας, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ως προς τη μελλοντική άνθηση αυτής της τόσο ευλογημένης από τη φύση χώρας και των προικισμένων με την αίσθηση του μέτρου και με ευφυΐα κατοίκων της.

Στις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις αναφέρεται ο Zachariä von Lingental και στην πολιτιστική κίνηση της Αθήνας και εξαίρει την πληθώρα των σωματείων που θεράπευαν γενικότερα μορφωτικούς σκοπούς. Μεταξύ των άλλων γράφει ότι ο ήδη από τότε υφιστάμενος φιλολογικός σύλλογος «Παρνασσός» είχε αναλάβει την πρωτοβουλία να συντονίσει τη συνεργασία όλων των υπό ευρεία έννοια μορφωτικών συλλόγων που είχαν έδρα στην Αθήνα ή σε άλλες ελληνικές πόλεις ή σε εκτός Ελλάδας κέντρα του ελληνισμού. Έτσι, στις 23 Μαρτίου 1878 είχε συγκληθεί στην πρωτεύουσα υπό την προεδρία του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου συνέδριο των αντιπροσώπων των ελληνικών πολιτιστικών συλλόγων. Στο συνέδριο αυτό που συνεδρίασε από τις 26 Μαρτίου μέχρι τις 9 Απριλίου μετέσχον συνολικά 96 εκπρόσωποι, ειδικότερα 24 των εντός Ελλάδας συλλόγων, 17 από τη Θράκη και την Κωνσταντινούπολη, 12 της Μακεδονίας, 10 της Σμύρνης, και οι λοιποί από άλλες περιοχές. Φαίνεται ότι εκτυπώθηκαν πρακτικά αυτού του συνεδρίου, από τα οποία συνάγεται η δραστηριότητα κάθε συλλόγου και τα μέσα που είχε στα διάθεσή του για την επίτευξη των σκοπών του. Κατά πολύ σώφρονα τρόπο, επισημαίνει ο Zachariä, διαβλέπει κανείς την προσπάθεια να αποκλεισθεί κάθε πολιτική δραστηριότητα.

Όπως η προφορική διδασκαλία στο Πανεπιστήμιο και η πολύπλευρη δραστηριότητα των πολιτιστικών συλλόγων, κατά παρόμοιο τρόπο επιδρά και η νεοελληνική λογοτεχνία στη στερέωση και στην εξέλιξη του ελληνισμού, τονίζει ο φιλέλληνας συγγραφέας. Αυτή η λογοτεχνία πρέπει να τύχει μεγαλύτερης προσοχής από τη Δύση, συνεχίζει, γιατί επέτυχε να αποκαθάρει τη γλώσσα από διαλεκτικά στοιχεία, δημιουργώντας μια «υψηλή» ελληνική γλώσσα.

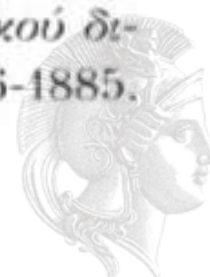
προσεγγίζουσα πολύ την αρχαία και τη βυζαντινή, μία γλώσσα που βαθμηδόν εξελίσσεται στην καθημερινή γλώσσα επικοινωνίας των μορφωμένων.

Μετά από όσα έγραψε για τη νεοελληνική λογοτεχνία παραπονείται Zachariä για τη δυσκολία να πληροφορείται κανείς ό,τι εκδίδεται στην Ελλάδα ή, γενικά, σε ελληνική γλώσσα, επειδή η εμπορία βιβλίων δεν έχει ακόμη αναπτυχθεί. Μνημονεύει το βιβλιοπωλείο του K. Wilberg, το οποίο έθετε όμως μόνο γερμανική, γαλλική, αγγλική και ιταλική λογοτεχνία, όσο για το βιβλιοπωλείο του Naki δεν είχε ούτε καταλόγους. Με την ευκαιρία αυτή εξαίρει τη βοήθεια που προσέφεραν οι δύο τόμοι που έγραψε ο Δημήτριος Κορομηλάς με περιεχόμενο τους τίτλους των βιβλίων που εκδόθηκαν στην Ελλάδα το 1868-1872 και 1873-1877. Σε αυτούς τους τόμους μνημονεύονται 1789 έντυπα που εκτυπώθηκαν στα 40 αθηναϊκά τυπογραφεία και σε μερικά επαρχιακά. Πρόκειται για ημερολόγια, περιοδικά, επετηρίδες διαφόρων ιδρυμάτων και συλλόγων, σχολικά βιβλία, μεταφράσεις γερμανικών, γαλλικών κ.λπ. έργων. Πολλές ήταν επίσης οι λυρικές, δραματικές και επικές προσπάθειες. Λιγότερα ήταν τα επιστημονικά έργα. Δεν παραλείπει ωστόσο να απαριθμήσει όλες τις νομικές και ιστορικές εκδόσεις που είχαν πραγματοποιηθεί μέχρι τον χρόνο της επίσκεψής του. Ιδιαίτερα προβάλλει την ιστορία του ελληνικού έθνους του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, το ρωμαϊκό δίκαιο του Παύλου Καλλιγά¹⁶ και τη Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Σάθα.

Εύλογο υπήρξε το ενδιαφέρον του Zachariä για τα αρχαιολογικά πράγματα. Μεγάλο μέρος του σχετικού κεφαλαίου του βιβλίου αφιερώνεται στην Αρχαιολογική Εταιρεία, επιφορτισμένη από την Πολιτεία με την εποπτεία κάθε δραστηριότητας με αντικείμενο μνημεία και ανασκαφές. Αναφέροντας με κάθε λεπτομέρεια τα διάφορα έργα που χρηματοδοτήθηκαν από την Εταιρεία, σημειώνει ότι βάσει του απολογισμού του έτους 1878 η περιουσία της ανερχόταν σε 319.168 δραχμές και τα έσοδα (τόκοι, επιδοτήσεις, συνδρομές) σε 111.000 δραχμές. Δραστηριότητα όμως σε αυτόν τον τομέα, κυρίως με την έκδοση επιστημονικών περιοδικών, ανέπτυξαν και δύο αρχαιολογικά ινστιτούτα, το γαλλικό και το γερμανικό, το τελευταίο υπό τη διεύθυνση του U. Köhler. Το θέμα των αρχαιοτήτων συμπληρώνει ο Zachariä με περιγραφή των τότε συγκροτημένων αρχαιολογικών συλλογών.

Το ενδιαφέρον του γερμανού επισκέπτη προκάλεσαν επίσης τα κοινωφελή ιδρύματα της Αθήνας με πρώτα τα δύο ορφανοτροφεία, το Αμαλίσειον και του Χατζή Κώστα, για τα οποία παρέχει πολλά στοιχεία σχετικά με τη λειτουργία τους. Στα τέλη του 1879 φιλοξενούσε το Αμαλίσειον 160 κο-

16. Η 3η έκδοση του έργου είχε αρχίσει να πραγματοποιείται λίγο πριν τη δεύτερη επίσκεψη του Zachariä von Lingenthal στην Αθήνα: Π. ΚΑΛΙΓΑΣ, Σύστημα ρωμαϊκού δικαίου καθά εν Ελλάδι πολιτεύεται πλην των Ιονίων Νήσων, τ. Α'-Ε', Αθήνησι 1876-1885.

ρίτσια τόσο από την Ελλάδα όσο και από τις τουρκοκρατούμενες ακόμη περιοχές της Θεσσαλίας και της Ηπείρου. Η αξία του ακινήτου του ιδρύματος υπολογιζόταν σε 545.000 δραχμές και η υπόλοιπη περιουσία του σε τίτλους ανερχόταν σε 1.114.500 δραχμές. Τα ετήσια έσοδά του από τόκους και συνδρομές μελών ήταν 94.254 δραχμές, χωρίς να συνυπολογίζονται 5.668 δραχμές από δωρεές και κληροδοτήματα.

Το 1856 οι εκτελεστές της διαθήκης του Γεωργίου Χατζή Κώστα ίδρυσαν ορφανοτροφείο αρρένων που στην αρχή της λειτουργίας του στέγαζε 20 μόλις παιδιά. Το αρχικά διαθέσιμο ποσό των 200.000 δραχμών ανερχόταν στα τέλη του 1878 σε 602.756 δραχμές, ώστε ο αριθμός των τροφίμων να φθάσει τους 200. Με λεπτομέρεια περιγράφονται στο βιβλίο τα διδασκόμενα μαθήματα στα παιδιά και η επαγγελματική τους εκπαίδευση στα εργαστήρια του ιδρύματος.

Στις αθηναϊκές του εντυπώσεις πολλές γραμμές αφιερώνει ο Zachariä στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό που είχε επίσημα ιδρυθεί λίγους μήνες πρωτότερα, το 1877. Τονίζει ότι δραστηριοποιήθηκε με την αποστολή χυμών, καπνού και κρασιού στη Ρουμανία και το Μαυροβούνιο στη διάρκεια του πολέμου που είχε τερματιστεί με τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Ιδιαίτερα σημαντική όμως υπήρξε, όπως γράφει, η συμβολή του στην περίθαλψη 32.000 γυναικών και παιδιών από τη Θεσσαλία, την Ήπειρο και τη Μακεδονία, που κατέφυγαν στην Ελλάδα το 1878 λόγω των σφαγών από Τούρκους ατάκτους. Με εράνους και διάφορες εκδηλώσεις που οργάνωσαν 23 επιτροπές στο εσωτερικό και το εξωτερικό συγκεντρώθηκαν, εκτός από κρατικές επιχορηγήσεις, 638.000 δραχμές, από τις οποίες διατέθηκαν 103.000 δραχμές για την προμήθεια νοσοκομειακού υλικού και 380.000 για βοήθεια προς τους πρόσφυγες.

Εκτός από τα πιο πάνω ιδρύματα αναφέρονται στο βιβλίο το πτωχοκομείο με το παρεκκλήσι του, σχολές και εργαστήρια για την εκπαίδευση άπορων γυναικών που λειτουργούσαν με μέριμνα συλλόγου κυριών, παιδικοί σταθμοί για διάφορες ηλικίες και νοσοκομείο.

Παράπονο διατυπώνεται από τον συγγραφέα του βιβλίου για τη στροφή του αστικού πληθυσμού προς τον μονότονο δυτικό τρόπο ζωής με εγκατάλειψη των ελληνικών εθίμων ακόμη και ως προς την αμφίεση. Δεν λείπουν επίσης παρατηρήσεις και ως προς τις διατροφικές συνήθειες των Αθηναίων. Άλλοι τομείς της αθηναϊκής ζωής που εντυπωσίασαν τον συγγραφέα ήταν το φαινόμενο να περιφέρονται στο κέντρο της Αθήνας επάνω σε άμαξες τα προικιά υποψήφιας νύφης τις παραμονές του γάμου, αλλά και τα έθιμα της ταφής, με αφορμή την κηδεία του καθηγητή της Νομικής Σχολής Εμμανουήλ Κόκκινου¹⁷ († 5 Δεκεμβρίου 1879), την οποία, όπως φαίνεται,

17. Βλ. γι' αυτόν ΚΑΡΑΚΩΣΤΑΣ, ό.π. σ. 209 επ.

παρακολούθησε ο γερμανός επισκέπτης. Αλλά σε αυτά τα θέματα θα επα-
έλθουμε με άλλη ευκαιρία.

Αναλογιζόμενος όλες τις παραπάνω παρατηρήσεις που δεν έγιναν με
κριτική διάθεση, γιατί ο Zachariä von Lingenthal ήταν ειλικρινής και πραγ-
ματικός φίλος της Ελλάδας, δεν μπορεί να μην σκεφθεί κανείς, ότι θα είχε
ωφελήσει τόσο ειδικώς το Πανεπιστήμιο Αθηνών όσο και το ελληνικό κρά-
τος γενικότερα, αν αυτές είχαν την εποχή εκείνη ληφθεί σοβαρά υπόψη.

Λέξεις-κλειδιά: Αθήνα, αμπέλι, αρχαιότητες, βιβλιοθήκες, δασοπονία, Ερυ-
θρός Σταυρός, Zachariä von Lingenthal, καθηγητές, κοινωφελές ίδρυμα,
μισθός, Όθων, πανεπιστήμιο, πολιτιστικά σωματεία, πρόγραμμα σπουδών,
προϋπολογισμός (κρατικός), πρύτανης, Σύνταγμα, σχολάρχης, σχολές, φοι-
τητές, χρέος (δημόσιο).

ZUSAMMENFASSUNG

SP. N. TROIANOS: *Karl Eduard Zachariä von Lingenthal, Athen, seine Gesellschaft und die Athener Universität*

Karl Eduard Zachariä von Lingenthal besuchte zweimal Griechenland. Erstmals im Frühjahr 1838 und ein zweites Mal einundvierzig Jahre später, im Winter 1879/1880. Während seines ersten Aufenthalts in Athen versuchte er, sich ein möglichst klares Bild vom neuen Athen zu verschaffen und es mit dem durch das Studium vermittelten Bild der alten Stadt zu vergleichen. In seinem Reisebericht widmete er mehrere Seiten der Beschreibung der damals kaum ein Jahr alten Universität Athen, der ersten Studenten und des Lehrpersonals. Als er wieder nach Athen kam, war die Universität bereits „erwachsen“. In seinem anonym überlieferten zweiten Reisebericht nahm Zachariä ausführliche Informationen über den Lehrbetrieb und die Finanzen der Universität auf, die er den jährlichen Rektoratsreden entnahm. Ferner befasste er sich auch mit verschiedenen Äußerungen des Sozial- und des Rechtslebens der Stadt. Seine Informationen und die diesbezüglichen stichhaltigen Bemerkungen stellen wichtiges Material für die Geschichte der Athener Universität und für die damalige Gesellschaftsstruktur dar.

Schlüsselwörter: Altertümer, Athen, Bibliotheken, Dekan, Fakultäten, Forstwirtschaft, Gehalt, König Otto von Griechenland, Kulturvereine, Professoren, Rektor, Rotes Kreuz, Staatshaushaltsetat, Staatsschulden, Studenten, Universität, Verfassung, Vorlesungsverzeichnis, Weinberg, Wohltätigkeitsanstalt, Zachariä von Lingenthal.